

Comparative Turkish Dialects and Literatures

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Cilt/ Volume 1, Sayı / Issue 2, Kasım/ November 2022, 17-24

Atıf/Citation: Jamoladdinova, D. (2022). She'riy Matnlarda Terminlarning Epitet Sifatida Qo'llanilishi. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*. 1 (2). 17-24.

SHE'RIY MATNLARDA TERMINLARNING EPITET SIFATIDA QO'LLANILISHI

Edebî Metinlerde Bulunan Sifatların Terim Olarak Kullanımı

The use of Terms as Epiths in Poetical Texts

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 27.10.2022 / Kabul Tarihi: 23.11.2022)

Dilnoza JAMOLIDDINOVA*

Annotatsiya

Maqolada terminlarning epitet sifatida qo'llanilishi xususida ilmiy fikrlar keltirilgan. She'riy asardan olingan misollar yordamida terminlarning epitet xosil qilishi lingvopoetik jihatdan tadqiq etilgan. Shuningdek, epitet orqali muallifning narsa-hodisalarni o'ziga xos qiyoslash darajasi hamda tasvirlanayotgan voqelikka nisbatan munosabati namoyon bo'ladi. Epitet murakkab tasvir vositasi sifatida o'xshatish va metaforaga juda yaqin turadi. Shunga qaramay, o'ziga xos belgi-xususiyatlariga ko'ra ulardan farq qiladi.

Epitet – sifatlashning bir turi. Ammo u doimiy sifatlashdan ekspressivligi, ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan farq qiladi. Epitet – poetik aniqlovchi. Epitetning oddiy aniqlovchidan yana bir farqi shundaki, u ayni paytda tasvirlanayotgan narsaning so'zlovchi nuqtai nazaridan muhim hisoblangan tomonini ta'kidlab, bo'rttirib ko'rsatadi. Ayniqsa, she'riy

* Prof. Dr., Hokand Devlet Pedagoji Enstitüsü, İlköğretim Bölümü; Prof. Dr., Kokand State Pedagogical Institute, Department of Primary Education, elmurcom-93@mail.ru, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-4837-4883.

asarlarda bu ko'proq talab qilinadi. Chunki she'riy asarda prozaik asarga nisbatan so'zning estetik va emosional ta'siri kuchliroq bo'lishi kerak.

O'zbek tili lug'at tarkibining ma'lum bir qismini tashkil etuvchi terminlar badiiy adabiyotda epitet sifatida qo'llanar ekan, ma'lum narsa-hodisalarga xos xarakterli belgini emosional tarzda bo'rttirishga xizmat qiladi. Maqoda filologiya, matematika va astronomiyaga oid ilmiy terminlarning epitet xosil qilishi tahlil qilingan, epitet badiiy tasvir vositasi sifatida nutq jarayonida til materialida bo'lgan ichki imkoniyat asosida yuzaga keladi.

Kalit so'zlar: epitet, sifatlash, she'riy nutq, prozaik asar, tilshunoslik

Özet

Makale, terimlerin sıfat olarak kullanımına ilişkin bilimsel görüşler sunmaktadır. Şiirsel eserden alınan örnekler kullanılarak, terimlerin sıfatlarının oluşumu dilbilimsel bir bakış açısıyla incelenmiştir. Ayrıca, sıfat, yazarın şeyleri ve olayları karşılaştırma seviyesini ve tasvir edilen gerçeğe karşı tutumunu gösterir. Epithet, karmaşık bir görüntü aracı olarak benzetme ve metafora çok yakındır. Bununla birlikte, kendi özelliklerine göre onlardan farklıdır.

Epithet bir sıfat türüdür. Ancak kalıcı sıfattan anlamlılığı ve mecazi kullanımı bakımından farklıdır. Epithet şiirsel bir tanımlayıcıdır. Bir sıfat ile basit bir belirleyici arasındaki diğer bir fark, konuşmacının bakış açısından neyin önemli olduğunu vurgulaması ve abartmasıdır. Bu özellikle şiirsel eserlerde gereklidir. Çünkü şiirsel bir eserde kelimelerin estetik ve duygusal etkisinin nesir esere göre daha güçlü olması gerekir.

Özbek dilinin kelime dağarcığının belirli bir bölümünü oluşturan terimler, kurguda sıfat olarak kullanılır ve belirli şeylerin ve olayların karakteristik özelliklerini duygusal olarak abartmaya hizmet eder. Makalede, filoloji, matematik ve astronomi ile ilgili bilimsel terimlerin epitet oluşumu analiz edilmekte, sanatsal bir imaj aracı olarak epitet, konuşma sürecinde dil malzemesinin içsel olasılığına dayanarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: epitet, niteleme, şiirsel konuşma, nesir çalışması, dilbilim.

Abstract

The article presents scientific opinions on the use of terms as epithets. Using the examples taken from the poetic work, the formation of epithets of the terms is studied from a linguopoetic point of view. Also, the epithet shows the author's level of comparison of things and events and his attitude towards the depicted reality. Epithet is very close to simile and metaphor as a complex image tool. Nevertheless, it differs from them according to its specific characteristics.

Epithet is a type of adjective. But it differs from the permanent adjective in its expressiveness and figurative use. Epithet is a poetic identifier. Another difference between an epithet and a simple determiner is that it emphasizes and exaggerates what is considered important from the speaker's point of view. This is especially required in poetic works. Because the aesthetic and emotional impact of words should be stronger in a poetic work compared to a prose work.

Terms that make up a certain part of the vocabulary of the Uzbek language are used as epithets in fiction, and they serve to emotionally exaggerate the characteristic features of certain things and events. In the paper, the epithet formation of scientific terms related to philology, mathematics and astronomy is analyzed, the epithet as a means of artistic image arises based on the internal possibility of the language material in the speech process.

Key words: epithet, adjective, poetic speech, prose work, linguistics.

Kirish

Badiiy matn estetik maqsadni amalga oshirish yo'lida tildan o'ziga xos tarzda foydalanish mahsuli bo'lganligi uchun unda umumxalq tilidagi barcha vositalarning ishtiroki kuzatiladi. Adabiy tildagi, hatto umumxalq tilidagi birliklarning qo'llanishi bilan bog'liq ko'plab me'yorlar, qat'iy qoidalar badiiy matnda yumshashi, ancha erkin harakat qilishi mumkin. Albatta, til vositalarining badiiy matndagi bu imkoniyati ijodkor badiiy niyatining ro'yobga chiqishiga xizmat qiladi. Ammo bundan badiiy matndagi til vositalarining barchasi bab-baravar, bir xil estetik mohiyat kasb etadi degan xulosa kelib chiqmasligi kerak.

Badiiy matnda til vositalarining har biri alohida, ayricha poetik qimmatga ega bo'ladi. Ayrim birliklar badiiy tasvir ifodasi tarkibida ishtirok etsa ham, poetik jihatdan ahamiyatli bo'lmasligi mumkin. Badiiy matnda qaysi til birligi poetik jihatdan ahamiyatli bo'lakka aylansa, u birinchi planga chiqadi va ekspressiv-emosional ma'no ifodachisiga aylanadi. Nutq egasining kommunikativ maqsadi asosida matnda til birliklariga yuklatiladigan bu vazifa o'z vaqtida Praga lingvistik to'garagi vakillari tomonidan "aktuallashuv" hodisasi sifatida baholangan edi. Til vositalarining badiiy matnda bunday poetik aktuallashuvi tovushdan tortib yirik sintaktik birliklar doirasida ham amal qiladi. O'z navbatida, terminlar ham bundan mustasno emas.

Ma'lumki, terminlar asosiy hollarda emosional-ekspressiv bo'yoq va stilistik belgilardan xoli bir ma'noli so'zlar sifatida baholanadi. Shuning uchun ham ayrim mutaxassislar terminlarning ko'p ma'nolilik xususiyatini ham kasb etadigan real nutqiy sharoitlarni hisobga olgan holda ularga xos bo'lgan bir ma'nolilik

belgisiga egaligini mutlaq holat deb qaramaslik maqsadga muvofiqligini qayd etar ekan, terminologik leksikaning ayni shu xususiyati ko'p hollarda ularning maxsus sohalardan tashqarida tasviriy vositalar tizimiga jalb qilinishiga imkon berishini ta'kidlash muhimligini aytadilar, terminning bir ma'noliligi va emosional-ekspressivlikdan mahrumligi faqat maxsus tizim ichidagina ekanligini ta'kidlaydilar.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, terminlar o'zi mansub bo'lgan ilmiy sohalardan tashqarida tilning boshqa birliklari kabi ko'chma ma'nolarda qo'llanishi hamda o'xshatish va sifatlashlarni hosil qilishi mumkin. Tilimizda shunday terminlar mavjudki, ilmiy sohadan jonli so'zlashuv nutqiga o'tar ekan, umumxalq tushunadigan oddiy so'zga aylanadi. Bunday terminlar barcha nutq uslublarida keng qo'llana oladi.

Keyingi yillarda terminlar tadqiqiga oid ilmiy izlanishlarda bu turdagi birliklarning badiiy matnda qo'llanishi bilan bog'liq lingvopoetik xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Terminlarning funksional xususiyatlarini belgilashda ularning badiiy matnda epitet sifatida qo'llanib, poetik jihatdan aktuallashuvi masalasini yoritish ham muhim ahamiyatga ega.

Anglashiladiki, epitet badiiy tasvir vositasi sifatida nutq jarayonida til materialida bo'lgan ichki imkoniyat asosida yuzaga keladi. Shuningdek, epitet orqali muallifning narsa-hodisalarni o'ziga xos qiyoslash darajasi hamda tasvirlanayotgan voqelikka nisbatan munosabati namoyon bo'ladi. Epitet murakkab tasvir vositasi sifatida o'xshatish va metaforaga juda yaqin turadi. Shunga qaramay, o'ziga xos belgi-xususiyatlariga ko'ra ulardan farq qiladi.

“Epitet – sifatlashning bir turi. Ammo u doimiy sifatlashdan ekspressivligi, ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan farq qiladi. Epitet – poetik aniqlovchi. Epitetning oddiy aniqlovchidan yana bir farqi shundaki, u ayni paytda tasvirlanayotgan narsaning so'zlovchi nuqtai nazaridan muhim hisoblangan tomonini ta'kidlab, bo'rttirib ko'rsatadi. Ayniqsa, she'riy asarlarda bu ko'proq talab qilinadi. Chunki she'riy asarda prozaik asarga nisbatan so'zning estetik va emosional ta'siri kuchliroq bo'lishi kerak.”[1.36]

O'zbek tili lug'at tarkibining ma'lum bir qismini tashkil etuvchi terminlar badiiy adabiyotda epitet sifatida qo'llanar ekan, ma'lum narsa- hodisalarga xos xarakterli belgini emosional tarzda bo'rttirishga xizmat qiladi. Fikrimizni dalillash uchun quyidagi misollarni tahlil qilamiz:

Ega-kesim eskirgan ta'rif,

Men hokim so'z, sen tobe bo'lak.

Undalmangni yo'lla o'zimga,

So'roqlarga to'lmasin yurak. ("Tilchi qizga". /She'rlar uz.com/)

Keltirilgan she'riy parchada tilshunoslikka oid qator terminlar qo'llangan. Yuqorida ta'kidlanganidek, epitet oddiy aniqlovchidan farqli o'laroq narsa va hodisaga xos xususiyatlarni obrazli tarzda, bo'rttirib ifodalaydi. Ushbu she'rda *hokim so'z, tobe bo'lak* terminlari epitetni hosil qilgan. Bu terminlar oshiqning dil izhori ifodachisi sifatida uning ahvolini obrazli tarzda bo'rttirishga xizmat qilgan. Natijada she'riy matnga badiiy bo'yoqdorlik kasb etgan. Oshiq yigitni hokim so'zga, sevgilisini tobe bo'lakka qiyoslanishi orqali inson ruhiy olamiga xos ichki his-tuyg'u va kechinmalar tasvirlangan metaforik epitet hosil qilingan.

Ta'ziyali varaqalar

Cho'yanday vazmin,

Marmarday sokin,

Qon qochgan chehraday

chekar iztirob... (R.Bobojon. "Uch qahramon")

Keltirilgan misralarda *cho'yan, marmar* terminlari orqali epitet hosil qilingan. She'riy parchada varaqalar *cho'yanday vazmin va marmarday sokin* tarzida sifatlangan. Shoir urush davrida jangchilardan kelgan qoraxatni metaforik usulda *ta'ziya varaqalari* deya nomlagan. Uning cho'yan kabi vazmin, lekin marmar kabi sovuq ekanligini obrazli tarzda tasvirlab, metaforik epitet hosil qilishga erishgan.

Quyidagi she'riy parchada ham tilshunoslik terminlari yordamida o'ziga xos epitetlar hosil qilingan:

Kel, tilchi qiz, go'zal filolog.

Undov bo'lsin muhabbatimiz.

Bu izhorlar tugamas - vergul.

Boshlay qolsin muhabbatimiz. ("Tilchi qizga". /She'rlar uz.com/)

Mazkur she'rda *tilchi, undov, vergul, filolog* kabi tilshunoslikka oid terminlar qo'llangan. Qahramon sevgi izhorini sevgan qizining tilshunos ekanligini nazarda tutgan holda obrazli ifodalagan. Matnda *tilchi* termini bilan sodda epitet, *undov (bo'lsin)* termini bilan murakkab epitet hosil qilingan. Oshiq yigit undov belgisi yordamida o'z muhabbatining naqadar kuchli ekanligiga ishora bergan.

Quyidagi she'riy parchada ham terminlar ishtirokida o'ziga xos epitetlar hosil qilinganligiga guvoh bo'lamiz:

Jangovar satrlarim,

Fazogir fikrlarim,

Yana jo'sh uring,

Yurak chashmasiga sho'ng'ing,

to'sh uring. (R.Bobojon."Yuragimdan ilhaqman")

Mazkur she'riy matnda astronomiyaga oid *fazogir* termini yordamida obrazli tasvir yaratilib, sodda epitet hosil qilingan. Shoir o'z fikrlari tezligini fazogirlarga xos tezlikka qiyoslash orqali o'ziga xos obrazli sifatlashni yuzaga keltirgan. Bilamizki, xayol uchun chegara yo'q. Inson real hayotda erisholmagan orzu-maqсадlarini xayol qiladi. Xayolot juda katta psixologik jarayon bo'lib, insonga kelajakda amalga oshiradigan rejalariga yo'l ochadi. Shoir xayolot olamiga kirar ekan, o'z fikrlarining fazogir kabi uchqur, tez ekanligini tasavvur qiladi. Demak, ushbu epitetga terminning "tezlik", "uchqur" semalari asos bo'lib xizmat qilgan.

Quyidagi she'riy parchada esa M.Yusuf *po'lat* terminidan sodda metaforik epitet hosil qilishda foydalanilgan:

Kun botmayin eshigingiz yopiladi,

Ko'k zulfiga po'lat zanjir osiladi.

Yig'i bilan xumoringiz bosiladi,

Izlab-izlab shu zindonni topdingizmi...

Hilolim-a, yot go'shaga botdingizmi. (M.Yusuf. "Kelinchak")

Ushbu she'r orqali shoir o'zbek oilalariga xos odatlar va munosabatlarning, xususan, kelinchaklarning burchi va mas'uliyatlari qanchalik nozik masala ekanligini ko'rsatmoqchi bo'lgan. She'rda kelin bo'lib tushgan xonadonning tutumlari *po'lat zanjirga* qiyoslangan. *Po'lat* termini *zanjir* leksemasi bilan birikib, uslubiy bo'yoqqa ega bo'lgan. Bu o'rinda *po'lat* leksemasining "qattqlik" semasi epitet yaratishga asos bo'lgan.

Natural sonlardek beg'ubor yashang,

Qalbdagi g'amlarni ayirib tashlang.

Plyusdek charaqlab tursin ko'zingiz

Hosilasiz, hosil bersin kuzingiz. ("Matematik tabrigi" /Sherlar uz.com/)

Berilgan she'riy matnda esa *natural son, ayirib tashlash, plyus, hosila* kabi matematik terminlar qo'llangan. Shoir o'z tilaklarini matematik terminlarga murojaat qilgan holda o'zgacha tarzda ifodalagan va ilmiy terminlarga o'z niyatlarini ifodalash vazifasini yuklagan.

Ushbu she'riy parchada qo'llangan *plyus* termini orqali *plyusdek charaqlab turgan ko'z* epiteti hosil qilingan. Bu epitet murakkab sintaktik strukturaga ega.

Misollar tahlilidan anglash mumkinki, terminlar yozuvchi yoki shoirning badiiy maqsadi asosida epitetga asoslangan obrazli ifodalarni hosil qilishda faol qo'llaniladi.

Tilshunoslikda epitetlarning umumtil va individual-muallif kabi turlari farqlangan. N.Mahmudovning qayd etishicha, "an'anaviy, umumtil epitetlarining asosiy xarakterli belgilari sifatida aniqlovchi (epitet) va aniqlanmish (epitetlanmish) o'rtasidagi aloqaning barqarorligi, bunday birikmalarning adabiy tilda ko'p qo'llanishi va qayta tiklash imkonining mavjudligi, doimiyligini ta'kidlash mumkin, individual-muallif epitetlari esa nutqiy, ya'ni okkozional bo'ladi, ammo ular ham vaqt o'tishi bilan umumtil guruhiga o'tishi mumkin." [2.9]

Poetik asarlarda terminlar asosida o'ziga xos individual-muallif epitetlari hosil qilinadi. Yuqorida tahlil qilingan she'riy matnlarda kuzatilgan epitetlarni muallifning individual epitetlari sifatida baholash mumkin. Masalan, *fazogir fikrlarim* epiteti yoki *plyus* termini bilan hosil qilingan *plyusdek charaqlab turgan ko'z* epitetini muallifning individual-muallifiy epiteti sifatida baholash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, terminlar badiiy asarda obrazli tasvir vositalaridan biri sanalgan epitetlar vazifasida kelib, matnning poetik qimmatini oshirishga xizmat qila oladi.

Natija

Misollar tahlilidan anglash mumkinki, terminlar yozuvchi yoki shoirning badiiy maqsadi asosida epitetga asoslangan obrazli ifodalarni hosil qilishda faol qo'llaniladi.

Tilshunoslikda epitetlarning umumtil va individual-muallif kabi turlari farqlangan. N.Mahmudovning qayd etishicha, "an'anaviy, umumtil epitetlarining asosiy xarakterli belgilari sifatida aniqlovchi (epitet) va aniqlanmish (epitetlanmish) o'rtasidagi aloqaning barqarorligi, bunday birikmalarning adabiy tilda ko'p qo'llanishi va qayta tiklash imkonining mavjudligi, doimiyligini ta'kidlash mumkin,

individual-muallif epitetlari esa nutqiy, ya'ni okkozional bo'ladi, ammo ular ham vaqt o'tishi bilan umumtil guruhiga o'tishi mumkin." [2.9]

Poetik asarlarda terminlar asosida o'ziga xos individual-muallif epitetlari hosil qilinadi. Yuqorida tahlil qilingan she'riy matnlarda kuzatilgan epitetlarni muallifning individual epitetlari sifatida baholash mumkin. Masalan, *fazogir fikrlarim* epiteti yoki *plyus* termini bilan hosil qilingan *plyusdek charaqlab turgan ko'z* epitetini muallifning individual-muallifiy epiteti sifatida baholash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, terminlar badiiy asarda obrazli tasvir vositalaridan biri sanalgan epitetlar vazifasida kelib, matnning poetik qimmatini oshirishga xizmat qila oladi.

Adabiyotlar

Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi
Toshkent: O'qituvchi, 1983.

Mahmudov N., Xudoyberganova D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati.
Toshkent: Ma'naviyat, 2013.